

סוגיות נבחרות מהמשנה היומית
במבט הלכתי, מדעי
וארץ ישראלי

משנה וארץ

מסכת מעשר שני

כתב: יואל יעקובי

כסליו תשע"ז | גיליון 25

תלתן של מעשר שני תיאכל צמחונים. ושל תרומה – בית שמאי אומרים: כל מעשיה בטהרה חויץ מחפיתה, ובית הלל אומרים: כל מעשיה בטומאה חויץ משריתה. (מעשר שני ב ג)

אכילת צמחונים בתלתן

למרות האחדות הנדירה בדבר זיהויו של התלתן כגרגרנית החילבה, השם תלתן הוענק בימינו לצמח אחר. המשנה מדברת על אכילת תלתן של מעשר שני. נדון בעז"ה בשאלה מהו 'תלתן של מעשר שני', ומה פשר אכילתו 'צמחונים', וכן מהי החומרא שיש בתלתן של מעשר שני ביחס לתלתן של תרומה. הריאליה של הצמח תסייע לנו להבין את דברי המשנה והראשונים.

על תלתן של מעשר שני נאמר משהו אחד, ועל תלתן של תרומה נאמר דבר אחר בהקשר אחר לגמרי. שאלת ההקבלה בין שני חלקי המשנה היא שאלה נכבדה שלא נוכל לעסוק בה במסגרת זו, אלא רק כבדרך אגב. לעומת זאת כן ננסה בעז"ה להבין את חלקה הראשון של המשנה "תלתן של מעשר שני תיאכל צמחונים", תוך בחינת שתי שאלות בסיסיות:

- א. מהם הצמחונים?
  - ב. מהי החומרא בתלתן של מעשר שני לעומת תלתן של תרומה?
- כדי שנוכל לדון בשאלות אלו מתוך הכרת המציאות נכתוב מספר עובדות על התלתן.

התלתן – גרגרנית החילבה
התלתן מזוהה בוודאות כקטנית חד שנתית (משפחת הפרפרניים) הנקראת בימינו גרגרנית החילבה, ושבעבר נקרא גרגרנית יונית (*Trigonella foenum graecum*).

trefoil

למרות האחדות בין הפרשנים והחוקרים בזיהוי הצמח, הרי שבלשון ימינו תלתן הוא שמו של מין אחר מאותה משפחה, ה- *Trifolium*. ברור כי הצמח האחרון בעל הגרגרים הזעירים אינו התלתן המשנאי.

משנה זו היא המשך של המשנה הקודמת בה נחלקו ר' שמעון וחכמים האם ייתכן שבדינים מסוימים חמור מעשר שני מתרומה. במשנתנו מפרט ר' שמעון את חומרת מעשר שני בתלתן – 'תלתן של מעשר שני תאכל צמחונים...'. יש שני כיוונים פרשניים: הרמב"ם מדבר על מציאות של תלתן ירוק שנלקח בכסף מעשר שני, ואותו מותר לאכול רק בתחילת גידולו ('צמחונים'), כי אז הוא ראוי למאכל. אך בתרומה יש קולא שגם כשהתייבש והוא ראוי למאכל בהמה בלבד, יכולה בהמת כהן לאכול תלתן של תרומה. לפי הר"ש מדובר על תלתן שגדל כמעשר שני מתחילת ברייתו (שצמח ממעשר שני שנזרע ולא נפדה). במקרה כזה התלתן ראוי למאכל יותר בהמשך הגידול, ולכן הקולא בתרומה (לעומת מעשר שני) באה לידי ביטוי בהמשך המשנה, כאשר התלתן גדל, ולכן בתרומה 'כל מעשיה בטומאה' ואילו במעשר שני הותר רק 'צמחונים', ומשתגדיל – כל מעשיה בטהרה.

התלתן כגידול ביניים

התלתן מוזכר במשנה, בדומה לכרשינים המזכרים במשנה הבאה, כגידול הנמצא במעמד ביניים בין מאכל בהמה, הפטור מתרומות ומעשרות, למאכל אדם, החייב בהם. מעמד הביניים הזה יוצר מציאות בה המעמד ההלכתי של תלתן וכרשינים של מעשר שני חמור מזה של תרומה באותם מינים, למרות שעל פי רוב תרומה נחשבת לחמורה יותר: היא מותרת באכילה רק לכהנים ודורשת רמת טהרה גבוהה יותר לצורך אכילתה (מעשר שני מותר באכילה לטבול יום, ואילו תרומה אסורה – ראה משנה כלים א ה). משנתנו היא האמצעית בסדר של שלוש משניות, כאשר במשנה הראשונה (משנה ב) מבואר שבתלתן וכרשינים יש חומרא במעשר שני ביחס לתרומה. על פניו נראה כי במשנה זו אמורה להתבאר החומרא שבתלתן של מעשר שני על פני תלתן של תרומה, ובמשנה הבאה אמורה להתבאר החומרא שבכרשינים של מעשר שני על פני כרשינים של תרומה. השוואה בין תרומה למעשר שני אמורה להיעשות באותו פרמטר, אולם כבר מבט ראשוני במשנה יגלה שהמשנה מחולקת לשני חלקים שאינם מקבילים.

הסיבה למעבר (שנבע כנראה מטעות) של השם 'תלתן' מגרגרנית החילבה ל- Trifolium קשורה לעובדה כי ה-Trifolium בדומה לגרגרנית החילבה, בנוי משלושה עלעלים בכל עלה (המונח המדעי לתופעה זו הוא: 'עלה תלתני'). מכאן ואילך באומרנו במאמר זה תלתן כוונתנו לתלתן המשנאי.

התלתן הינו צמח נמוך שצבע פרחיו לבן-קדם. הוא בעל זרעים חומים הדומים לזרעי החרוב ('גרה'), ויש שניסו לזייף ולערב גרגרי חרוב זולים בגרגרי התלתן. החרוב מגודל בעיקר לצורך מספוא: הקש לשחת והגרגרים למאכל בהמה. במצרים נהוג לערב את גרגרי התלתן עם קמח הדגנים לצורך הכנת לחם. מגרגרי התלתן הטחונים מכינים את ה'חילבה', הרוטב החביב על יוצאי תימן. אולם בדומה למיני קטנית אחרים (כמו השעועית של ימינו), ניתן לאכול לא רק את הגרגרים היבשים אלא גם את התרמילים הירוקים. רענן מציין כי גם את חלקי הצמח האחרים ניתן לאכול בעודם ירוקים, אם כי השימוש העיקרי היה ועודנו בזרעים. הסיבה לכך היא כי החומרים הנותנים את הטעם נמצאים גם בחלקי הצמח האחרים, אך בכמות קטנה יותר. דבר זה מסביר את האמרה המופיעה ביחס לתלתן שטעם עזו קרוב לטעם פרוי (פירוש המשנה לרמב"ם תרומות י ה). מחקרים מורים כי הגבעולים היבשים הנותרים בשטח לאחר הקציר רעילים לצאן. ההרעלה נגרמת על ידי החומר Trigonelline, המצוי בשאריות של הצמח היבש, והיא גורמת לפגיעה עצבית-מוטורית המתבטאת בהליכה לא רגילה ('צעידה פרוסית' או 'הליכת קנגורו'). יחד עם זאת, לחילבה ישנם שימושים רפואיים רבים ברפואה המסורתית, וחלק משימושים אלו, כמו למשל: הורדת כולסטרול וסוכרת, אף הוכחו מדעית. השריית הגרגרים במים גורמת להפרשת ריר רב. יוסף בן מתתיהו מספר כי מגיני יודפת שפכו תלתן מבושל על קרשי הגשרים שהקימו הרומאים על החומה, מה שגרם להחלקתם על הגשרים. יתכן ועובדה זו קשורה גם לחפיפת הראש בתלתן (או מי משרת תלתן) המוזכרת בסיפא של משנתנו.

תיאכל צמחונים

מבוכה רבה שוררת בפירוש החלק השני של המשפט "תיאכל צמחונים". הצמחונים יכולים להתפרש בכמה אופנים:

- א. התרמילים הירוקים.
- ב. חלקי הצמח האחרים.
- ג. הצמח בצעירותו.

ננסה להבין קודם כל את עמדות הפרשנים ביחס למשמעות ההלכתית של משפט זה. יש לציין כי משפט מפתח הוא דברי הירושלמי על המשנה: "כיני מתניתין: מותרת להיאכל צמחונין". כפי שנראה, גם דברי הירושלמי הללו כמו גם המשנה סובלים פירושים שונים.

המגמות בקרב הראשונים להסבר המשנה הן:

- א. תיאכל אפילו צמחונים (ריבמ"ץ, ר"ש ורא"ש בפירוש א)
  - ב. רק צמחונים (ירק צעיר) תיאכל גם בטומאה, ואילו הצמח הבשל יאכל בטהרה בלבד (ריבמ"ץ, ר"ש ורא"ש בפירוש ב).
  - ג. תיאכל צמחונים בלבד, ולא בצורה אחרת (רמב"ם).
- וכעת נבוא להסבר הדברים.
- מדברי ריבמ"ץ, ר"ש ורא"ש נראה כי המשנה מחדשת שמותר לאכול את "צמח אותן הצמחים" (לשון הרא"ש).

החידוש הוא ש"צמח אותן הצמחים" אמנם אינו האוכל המושלם של התלתן, שעיקר אכילתו היא בזרעים היבשים, אולם הוא נחשב "קצת אוכל". אילו הוא לא היה נחשב כלל כאוכל לא ניתן היה לאכול אותו, שהרי המשנה אומרת בתחילת פרק שני שבמעשר שני מותר לאכול "דבר שדרכו לאכול", ואם אין דרך לאכול כלל אסור לאכול. לפירוש זה יש להבין מהי אותה חומרא שיש לתלתן של מעשר שני ביחס לתלתן של תרומה.

הרמב"ם בפירוש המשנה מפרש כי כוונת המשנה הינה הפוכה מזו שפירש הרא"ש. הרמב"ם מדבר על מציאות בה לפנינו תלתן תלוש שנלקח בכסף מעשר (עיין על כך במאמר הארוך). במצב כזה מותר לאכול את התלתן רק כשהוא צמחוני, כלומר כשהוא "צמח ירוק", ואסור להשאירו כדי שיתייבש, "לפי שאם יבשה אינה ראויה לאכילה". משה רענן מציין כי יתכן והכוונה לאותו חומר רעיל המזיק לצאן בתלתן היבש, אותו הזכרנו לעיל. לפי הסבר הרמב"ם מובן מהי החומרא שיש בתלתן של מעשר שני מול תרומה, והיא שבמעשר שני אסור להשאיר את התלתן להתייבש וחובה לאוכלה צמחונים (כי במע"ש הותר באכילה רק מאכל אדם), ואילו בתרומה מותר להשאיר את התלתן להתייבש (כי בתרומה מאכל בהמה ייאכל ע"י בהמת כהן).

דברי הרמב"ם מובנים בעיקר אם נתייחס לחלקי הצמח האחרים, ופחות לתרמילים, שיתכן ובשלב מסוים ניתן להשתמש בזרעים שכבר קיימים בהם לצורך אכילה גם לאחר שיתייבשו. מבוכה גדולה עוררו דברי הרמב"ם במשנה תורה (מעשר שני ב יד), שם הוא כותב: "תלתן של מעשר שני מותר לאוכלה צמחוני, שכך היא ראויה לאכילה". השימוש במילה 'מותר' גרם לכך שיובן כאילו הרמב"ם חזר בו מפירושו למשנה ופסק במשנה תורה כריבמ"ץ כר"ש וכרא"ש. אולם הרדב"ז מסביר את דברי הרמב"ם במשנה תורה כדבריו בפירושו למשנה. ריבמ"ץ, ר"ש ורא"ש מביאים הסבר שני והוא שתלתן של מעשר שני ניתן לאכול בטומאה רק 'צמחונים' 'דלאו אוכל הוא', ואילו משיגדיל (כנראה הכוונה להבשלה, שאז עיקר השימוש בזרעים) כל מעשיה בטהרה. לעומת זאת בתרומה מותר לפחות בחלק מן השלבים (תלוי במחלוקת בית שמאי ובית הלל) לטמא אותה. זוהי החומרא שיש בתלתן של מעשר שני ביחס לתרומה. נראה כי לפירוש זה בו יש הבדל בין השלב הראשוני לשלב הבשל יש לפרש כי 'צמחונים' הכוונה היא דווקא לתרמילים שהזרעים בתוכם.

סיכום

המדובר במשנתנו הוא על תלתן שצמח ממעשר שני שנזרע (ר"ש) או על תלתן שנקנה בכסף מעשר שני (רמב"ם). הצמחונים יכולים להיות חלקי הצמח הירוקים, התרמילים הירוקים או הצמח בכללותו בצעירותו. החומרא של תלתן של מעשר שני ביחס לתרומה תלויה בהסברים השונים של הפרשנים, כפי שהסברנו בגוף הדברים.

מקורות:

יהודה פליקס, כלאי זרעים וברכה, הוצאת דביר, תל אביב, תשכ"ז. עמודים 230-232.
חיים צבי אלבוים, צמחי משנת כלאים, עבודה לצורך קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, תשס"ח. עמודים 172-173.
משה רענן, התלתן משתצמח - גרגרנית החילבה (יוונית), ראש השנה י"ב ע"ב, בתוך: פורטל הדף היומי.